

STANDART TÜRKÇEYE BİR KATKI: *us+(u)k-**

İ. Gülsel SEV**

ÖZET

Dilin yazı dili ve konuşma dili olmak üzere iki yönü vardır. Konuşma dili içerisinde yer alan ağızlar apayrı bir yere sahiptir. Kolay kolay değişmeyen, durgun bir yapıya sahip olan yazı dili; canlı, gelişime ve değişime açık ağızlardan beslenerek gelişir ve zenginleşir. Bunun en güzel örneklerini *dil devrimi* sırasında halk ağızlarından yapılan derlemelerin, sözcük, terim ve kavram olarak yazı diline kazandırılmasında görmek mümkündür.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘uslan-, sus-, sakinleş-’ manasında kullanılan *usuk-* sözcüğünün işleyişine değinilecektir. *Usuk-* fiili *us* ‘akıl’ kökünden *+(I)k-* isimden fiil yapma ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. *Us*, hem ‘anlamak’ fiili manasındaki *ü-* ile, hem de ‘muktedir olmak, yapabilmek’ manasındaki *u-* fiili ile bağlantılıdır.

acık-, birik-, gecik-, gözüük- örneklerindeki gibi *+(I)k-* ekli fiiller Standart Türkçede sınırlı sayıdadır. Tarihi ve çağdaş lehçelerde ise bu ekle yapılmış fiiller yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.

us-(u)k- ağızlarda *usukmak* ve *usuhmah* biçimlerinde ‘uslanmak; bir suçtan, öfkeden sonra sessizleşmek, uslu görünmek; ağrısı azalmak, dinmek; şaşkınlıktan susup kalmak, konuşmamak; susmak; uslanmak; yeğnilenmek’ mana çeşitliliğine sahiptir. Çalışmada tarihi lehçelerde kast ettiğimiz manada kullanımına rastlamadığımız *usuk-* fiilinin ‘uslan-, sus-, sakinleş-’ manalarında Standart Türkçeye kazandırılması ifade edilmektedir. Bunun yanında *+(I)k-* ekli örneklerin, özellikle tarihi lehçelerdeki örnekleri dikkate alınarak dilimizde yaygınlaşması için bir adım atılması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi Ağızları, Standart Türkçe, *us+(u)k-*

A CONTRIBUTION TO THE LITERARY TURKISH: *us+(u)k-*

ABSTRACT

A language has two dimensions namely colloquial and literary. Dialects within the colloquial language have important places. Literary language, which is static and resistant to changes, improves and gets

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. AİBÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, El-mek: sev_g@ibu.edu.tr

richer with the help of dialects. The best examples of this process were observed during the language revolution when words, notions and terms were transferred to the literary language from with collections from dialects.

The focus of the present study is the *usuk-* verb which means 'become wise, to get silent, to calm down' in the dialects of Turkish. *usuk-* was derived with the deverbal suffix *+(I)k-* from the noun *us* 'wisdom'. *Us* is related both *u-* which means to understand and *-û* which means 'to be able to, to have the power'.

The suffix *+(I)k-* is not widely used in Turkish, there are a few examples such as *acık-*, *birik-*, *gecik-*, *gözük-*. However, there are many examples of this suffix in the historical and modern dialects.

us-(u)k- or with the forms in dialects as *usukmak* ve *usuhmah* has several meanings such as 'to get wise, to calm down after an offence or anger, to get silent because of astonishment, not to be able to talk, to get calm'. It is stated in the article that *usuk* whose implied meaning were nor encountered in the historical dialects must be transferred to the literary language with the meanings of 'to get wise, to get silent and to calm down'. Besides, it is expected to take a step to increase the number of example verbs derived with *+(I)k-*, considering the examples in the historical dialects.

Key Words: Dialects of Turkey Turkish, Literary Turkish, *us+(u)k-*

Ağızlar, yazı dilinin bozulmuş bir şekli değil, onun yanında fakat ondan bağımsız olarak yaşayan ve nesiller boyu devam edegelen dil değerleridir.¹ Bir yörenin ağzı, yazı dilinden söyleyiş ve şekil özellikleri itibariyle küçük farklılıklar gösteren ve yüzyıllarca süregelen tarihinden izler taşıyan kollarıdır. Standart Türkçenin gelişmesi ve zenginleşmesi noktasında ağızların yazı dilinin zenginlik kaynağı olduğu açıktır. Diğer bir söyleyişle, yazı dili, ağızların yaşayan, canlı söz varlıklarından beslenerek zenginleşir. Nitekim Cumhuriyet devri dil çalışmalarında halk ağızlarından yapılan derlemelerde pek çok sözcük yazı diline kazandırılmıştır. Bu sözlerin bir bölümü bugün Standart Türkçede yaygın olarak kullanılmaktadır.²

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında 'uslan-, sus-, sakinleş-' manasında kullanılan *usuk-* sözcüğünün işleyişine değinilecektir. *Us* ismi dilimizde 'akıl' manasına gelmektedir. Gülensoy, sözcüğün **û-* 'anlamak' *+s* ekinde meydana geldiğini ifade eder.³ *û-* fiilinin yanında bir de Eski Türkçenin yeterlik fiili olan *u-gan* 'tanrı' sözcüğünde de geçen, 'muktedir olmak, yapabilmek' manasındaki *u-* fiili vardır.

Hacıeminoğlu 'muktedir olmak' manasındaki *u-* fiilinin kısa ünlülü olduğunu, 'anlamak' manasındaki *û-* fiilinin ise uzun ünlülü olduğunu dile getirir. Hacıeminoğlu, *us* kelimesini de tıpkı Gülensoy gibi *û-* fiiline dayandırmış ve şu şekilde ifade etmiştir: *us < u-s < uş* 'akıl yani anlamayı

¹ John Lyons, **Introduction to Theoretical Linguistics**, Cambridge 1968, s.35

² Ahmet Buran, "Konuşma Dili – Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağızlardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme", **Zeynep Korkmaz Armağanı**, TDK yayınları, Ankara 2004, s.80-102. Buran, çalışmasında TDK Türkçe Sözlükteki (1988 baskı) hlk. (halk ağzı) biçiminde yer alan 1673 kelime tespit etmiştir.

³ Tuncer Gülensoy, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, TDK yayınları, Ankara 2007, s. 971.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

sağlayan yetenek' Bu kelime Moğolcaya geçmiştir. Moğolcada /ş/ sesi bulunmadığı için Türkçe *uş* 'akıl', Moğolcadan Türkçeye *us* olarak tekrar geri dönmüştür.⁴

Dankoff ve Kelly ise *ugan* 'tanrı', *uk-* 'anlamak', *us* 'akıl', *us-* 'düşünmek', *uz* 'akıl' sözcüklerinin kökenini *ū-* 'yapabilmek' fiilinde arayarak fiili uzun ünlülü değerlendirirler.⁵

Şu hâlde 'akıl' manasındaki *us*, hem 'anlamak' fiili manasındaki *ū-* ile, hem de 'muktedir olmak, yapabilmek' manasındaki *u-* fiili ile bağlantılı görünmektedir.

Eren, *TDES*'de Macarcada 'akıl' olarak kullanılan *ész* biçiminin eski bir Türk dilinden kalma alıntı olduğunu ifade ederek eski ve yeni diyalektlerde *us* yerine *es*'li biçimlerin bulunduğunu -hatta *is* ve *as-* (Tkm *es*, Nog *es*, Blk *es*, KKlp *es*, Kzk *es*, TatK *is*, Kar *es*, Tel, Alt, Kuğ, Küer *es*, Çuv *as*) ancak bu sözü batı Türklerinin dilinde yaşayan *us* biçimiyle birleştirmenin imkânsız olduğunu ifade eder.⁶

Tekin, *es*'li biçimin de uzun ünlülü olduğunu kaydederek *ēs* 'bellek, hafıza, hatır' manalarının bulunduğunu söyler.⁷ Niyazi'de sözcük, *NSÇT*'de *ēs* (*ēs*) biçiminde 'akıl' karşılığındadır.⁸

es, *is*, *as* biçimlerini *us* ile birleştirme konusunda biz de Eren gibi düşünmekle birlikte *es* ve *us* sözcüklerinin her ikisinin de uzun ünlülü olması ilgi kurulması noktasında bir ışık olabilir. Üstelik *ŞSEL*'de madde başında *us* ve *es* birlikte yer alır ve 'akıl, zeka, feraset, hûş, idrak' şeklinde manalandırılır.⁹ Şu durumda Çağataycada hem *us* hem *es* biçiminin kullanıldığına şahit oluyoruz. Bu da aynı manaya gelen ancak küçük ses değişiklikleriyle birbirinden bağımsız olarak gelişme göstermiş iki ismi düşündürmektedir.

usan-, *usanç*, *usandır-*, *usandırıcı*, *usandırma*, *usangın*, *usanıl-*, *usanılma*, *usa vur-*, *usa vurma*, *uşçu*, *uşçuluk*, *usdışıcılık*, *uslamlama*, *uslan*, *uslu*, *usluluk*, *ussal*, *ussallaştırma*, *ussallık* sözcükleri *us* sözcüğünden türetilmiştir.¹⁰ *usuk-* fiili ise *us* isim kökünden *+(I)k-* isimden fiil yapma ekinin eklenmesiyle oluşmuştur.

Korkmaz, *+(I)k* ekinin Eski Türkçeden uzanagelen ve *oluş* bildirme özelliği ile geçişsiz fiiller türeten bir ek olduğunu, Türkiye Türkçesinde işlek olmadığı için altı yedi örnekle sınırlandırıldığını ancak türettiği fiillerin kullanış alanının canlı ve geniş olduğunu ifade eder ve *acık-*, *birik-*, *buruk-*, *taşık-*, *darık-*, *gecik-*, *gözük-*, *yelik-* şeklinde örnekler.¹¹ Bunlardan en yaygın kullanılanlar ise *acık-*, *birik-*, *gecik-*, *gözük-* fiilleridir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Türkçe bir kelime olan *us*, Standart Türkçede sadece Arapça bir kelime olan 'akıl' ile karşılık bulmuştur. *Akıl* sözcüğü ise **1.** Düşünme, anlama ve kavrama gücü, **us.** **2.** Ögüt, salık verilen yol. **3.** Düşünce, kanı, **4.** Bellek şeklinde anlam çeşitliliğine sahiptir.¹²

us sözcüğünün Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki¹³ kullanımında da anlam farklılıkları görülmektedir. Burada, *usuk-* fiiliyle ilgisi olanların seçilmesine dikkat edilmiştir.

⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 25. Hacıeminoğlu, *u-ç-* 'uçmak', *u-t-* 'yenmek, galip gelmek', *u-z* 'mahir, usta, kabiliyetli' kelimelerini *u-* fiilinden; *u-k-* 'anlamak, ukuş, anlayış, akıl' kelimelerini ise *ū-* fiilinden getirmiştir. Hacıeminoğlu, *age.*, s.25.

⁵ Robert Dankoff – James Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects*, Harvard University 1985, Part III, s. 51.

⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 424.

⁷ Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg yayınları, Ankara 1995, s. 180.

⁸ Mustafa Kaçalın, *Niyâzi-Nevâyi'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar*, TDK yayınları, Ankara 2011, s.937.

⁹ Şeyh Süleyman Efendi, *Lûgat-i Çağatayi ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul 1298, s. 33.

¹⁰ Tuncer Gülensoy, *age.*, s.971.

¹¹ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK yayınları, Ankara 2003, s. 115.

¹² http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.50d88668c3d9d7.79948090.

¹³ <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=us>

us (I)

1. Sessiz, yavaş: Us yürü! [*Derleme Sözlüğü c: 11*] -**Denizli** Heniskeköy – **Amasya**
*Kilis – **Gaziantep -Maraş**

2. Sessizlik. [*Derleme Sözlüğü c: 11*] -**Niğde**

Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘akıl’ karşılığı bulmayan bu sözcüğe Tirebolu-Giresun yöresinde *uş* biçimi ‘akıl’ karşılığındadır.¹⁴ Diğer yörelerde ‘sessiz, yavaş, sessizlik’ manalarındaki *us* kökünün *usuk-* fiilinin kökü olarak kabul etmek yanlış olmasa gerekir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında hem Türkiye Türkçesindeki *us* ile, ‘akıl’ manasıyla ilişkilendirerek, hem de ağızlardaki *us* ile anlam örtüşmesi söz konusu olan *uz*¹⁵ sözcüğü de vardır.

uz (I)

1. Akıllı, anlayışlı. [*Derleme Sözlüğü c: 12*]

*Bünyan **Kayseri**, *Bor **Niğde**, *Silifke **İçel**

2. Uslu, ağır, yavaş. [*Derleme Sözlüğü c: 12*]

Ekinözü *Elbistan **Maraş**, *Güdül ve köyleri **Ankara**, *Bünyan **Kayseri**, Navdalı *Mut, Silifke **İçel**

3. Becerikli, akıllı, anlayışlı. [*Derleme Sözlüğü c: 11*]

Bayat *Emirdağ – **Afyon**, Cebel *Eğirdir – **Isparta**, Süller *Çal – **Denizli**, - **Manisa ve köyleri**, Karadoruk *Gönen –**Balıkesir**, Tokat – **Eskişehir**, *Kurşunlu – **Çankırı**, *Merzifon köyleri – **Amasya**, *Zile – **Tokat, Urfa**, *Afşin – **Maraş**, *Koyulhisar – **Sivas**, - **Ankara ilçe ve köyleri**, Zincidere Afşar köyleri *Pınarbaşı *Develi – **Kayseri**, Genezin *Avanos – **Nevşehir**, *Bor – **Niğde**, Yeniköy *Ereğli – **Konya**, Çiftepınar – **İçel**

4. Yavaş. [*Derleme Sözlüğü c: 11*]

Manisa ve köyleri, *Bozüyük –**Bilecik**,*Göksun, Şekeroba – **Maraş, Hatay**,*Osmaniye Faydalı *Kozan – **Adana**, Meydan *Mut, Yanpar, Akeyne *Anamur - İçel

Şimdi de *usuk-* fiilinin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki kullanımına bakalım.¹⁶

usukmak, usuhmah

1. Uslanmak. [*Derleme Sözlüğü c: 11*]

İlegöp *Uluborlu –**Isparta**, *Sivrihisar –**Eskişehir**, Maksutlu *Şarkışla –**Sivas**, Ahırlı – **Ankara**, Köşker –**Kırşehir**, Bahçeli *Bor, -**Niğde**, Kubaşan *Karaman –**Konya**, Misis –**Adana**, Navdalı *Mut -**İçel**

2. Bir suçtan, öfkeden sonra sessizleşmek, uslu görünmek.[*Derleme Sözlüğü c: 11*]

Çepni *Gemerek – **Sivas**, Bahçeli *Bor – **Niğde**

3. Ağrısı azalmak, dinmek. [*Derleme Sözlüğü c: 11*]

Emircik *Çivril – **Denizli**, - **Kütahya**, Çepni *Gemerek - **Sivas**

4. Şaşkınlıktan susup kalmak, konuşamamak [*Derleme Sözlüğü c: 11*]

¹⁴ <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=us>

¹⁵ <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=uz>

¹⁶ <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=usukmak>

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

Çal - Denizli*usukmak****5. Susmak** [*Derleme Sözlüğü c: 12*]

Kemaller, Bulgaristan

6. Uslanmak. [*Derleme Sözlüğü c: 12*]***Bor Niğde, *Silifke ve köyleri, *Mut ve köyleri İçel****7. Yeğnilenmek.** [*Derleme Sözlüğü c: 12*]Çepni ***Gemerek Sivas**

Yukarıda da görüldüğü gibi ağızlarımızda ‘uslanmak; bir suçtan, öfkeden sonra sessizleşmek, uslu görünmek; ağrısı azalmak, dinmek; şaşkınlıktan susup kalmak, konuşamamak; susmak; uslanmak; yeğnilenmek’ mana çeşitliliğine sahip olarak *usukmak* ve *usuhmah* biçimlerinde görülen bu fiilin biz, *us* sözcüğünün ‘akıl’ manasını da düşünerek *usuk-*’un ‘uslanmak, uslu görünmek, susmak, sessizleşmek’ manalarıyla birlikte Standart Türkçeye katkısını kast ettiğimizi ifade edelim. Nitekim Gülensoy’un sözlüğünde de *usuk-* (hlk.) fiiline ‘uslanmak’ **us* ‘akıl’ +(u)k- şeklinde yer verilmiştir.¹⁷

Tarihî Türk lehçelerinde *us*’un kullanımına gelince; *us*, *EDPT*’de ‘akıl, zeka, idrak, ayırt etme gücü’¹⁸, *US*’de ‘akıl’¹⁹, *DLT*’de Oğuzca bir sözcük olarak ele alınıp ‘hayır ve şerri ayırt ediş’²⁰, *CC*’de ‘akıl’²¹, *NF*’de *usluğ* madde başında ‘akıllı’²², *MM*’de ‘akıl’²³, *MED*’de ‘akıl’²⁴, *İRMS*’de ‘akıl’²⁵, *TZ*’de ‘akıl’²⁶, *Kİ*’de ‘akıl’²⁷, *DKK*’de ‘akıl’²⁸, *MN*’de ‘akıl’²⁹, *SN*’de ‘akıl’³⁰, *ŞSEL*’de ‘akıl, zeka, feraset, hûş, idrak’³¹ manasındadır.³² *usuk-* fiilinden önce *US*’de *Usuk*³³ diye bir özel ismin kaydedildiğini belirtelim. *usuk-* fiiline tarihî lehçelerde farklı bir manada *DLT*’de rastlanmıştır. Eserde *usuk-* fiili ‘susamak’³⁴tır ve *usuk-tı*, *usuk-ar*, *usuk-mışka* şeklinde geçmektedir.³⁴ Cümle örnekleri şöyledir: “Er usukti” (adam susadı), “usukmuşa sakıg kamug suw körünür” (Susamışa serap bütün su görünür.) Kaşgarlı bunu da açıklar: “Bu say, ihtiyacı olduğu nesnenin her şey tarafından yerine getirileceğini sanan kimse için söylenir.”³⁵ *Divan*’da ‘susamak’ manasında *us-* diye bir fiil vardır,³⁶ aynı fiil Clauson’un sözlüğünde de yer alır ve *usuk-* fiili *us-*

¹⁷ Tuncer Gülensoy, *age.*, s.972.

¹⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford Yayınları,1972, s.245.

¹⁹ Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1934, s. 207.

²⁰ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it Türk IV*, Ankara 1986, TDK yayımları, s. 699.

²¹ *Us* sözcüğünün *CC*’de *islak*, *nemli* karşılıkları da bulunmaktadır. K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942, s.267.

²² Aysu Ata, *Nehcü’l-Ferâdis III, Dizin-Sözlük*, TDK yayımları, Ankara 1998, s. 449.

²³ Recep Toparlı – Mustafa Argunşah, *Muînü’l-Mürîd*, TDK yayımları, Ankara 2008, s.266.

²⁴ Nuri Yüce, *Mukaddimetü’l-Edeb*, TDK yayımları, Ankara 1993, s. 195.

²⁵ Recep Toparlı, *İrşâdü’l-Mûlûk Ve’s-Selâtin*, TDK yayımları, Ankara 1992, s. 612.

²⁶ Besim Atalay, *Et -Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi'l- Lügati't-Türkiyye*, TDK yayımları, İstanbul 1945, s. 271.

²⁷ Ahmet Caferoğlu, *Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931, s. 113.

²⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, TDK yayımları, Ankara 1997, s.304.

²⁹ Mustafa Canpolat, *Mecmu’atü’n-Nezâ’ir*, TDK yayımları, Ankara 1995, s. 352.

³⁰ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahâr*, TDK yayımları, Ankara 1991, s. 197.

³¹ Şeyh Süleyman Efendi, *age.*, s. 33.

³² Tarama Sözlüğünde fiilin *akıl* manasında kullanıldığı eserlerle tanıklanmıştır.

bk. *Tarama Sözlüğü*, C VI, TDK yayımları, Ankara 1996, s. 3984-3988.

³³ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 208.

³⁴ Besim Atalay, *age.*, s. 700.

³⁵ Besim Atalay, *age.*, s. 191.

³⁶ Besim Atalay, *age.*,s. 699.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

(u)k- şeklinde açıklanır.³⁷ Aynı fiil, Erdal'ın eserinde de vardır. Fiilden fiil yapan -k- ekinde us-(u)k- 'susamak' biçiminde örneklenmiştir.³⁸ Bu durumda *Divan*'daki usuk- fiili, us- fiilinin -(u)k fiilden fiil ile genişletilmiş biçimidir.

Divan'da yer alan 'susamak' manasındaki usuk- fiilinin kökü su yani başta ünlü türemesiyle usu olabilir mi? Sözcük, usu³⁹ su [*Derleme Sözlüğü c: 11*] *Akçakoca-Bolu ağzında kullanılmaktadır. Üstelik sözcük usu(n) 'su, su kütlesi', usla- 'sulamak' manalarında Moğolcada da yaşamaktadır.⁴⁰ Yine ME'de de usun 'su' demektir.⁴¹ ŞSEL'de de usun maddesi geçer ve sözcüğe 'su, ab, ma' manası verilmiştir.⁴² Öyleyse 'su' manasındaki usu sözcüğü, Moğolcadır ve Çağataycaya geçmiştir. Bolu ağzında geçen usu sözcüğünde de Moğolca iz aramak yanlış olmasa gerek. Nitekim Gülensoy da usu (hlk.) madde başında su'yu, işlemiş ve bunun Moğolca usu(n)'dan geldiğini ifade etmiştir.⁴³

Yukarıdaki bilgilerin ışığında *Divan*'daki usuk- fiilinin kökenini usu isim kökünden +k- ile isimden fiille oluşmuş bir kelime olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Karahanlı döneminde usu biçiminde sözcüğün kullanılmaması ve DLT'de 'susamak' manasında us- diye bir fiilin olması bunun için delildir. Clauson aynı fiili açıklarken Uygurcadan "ülgülençsiz üküş usmakımız suwsaķımız turdı." örneğinde 'susamak' manasında tanıklar.⁴⁴ KB'de de "usup suwsamışķa körüp ķanģ usuz" (2924) beyitinde us- 'susamak' manasındadır.⁴⁵ Görüldüğü gibi us-fiilinin suwsa- fiiliyle birlikte kullanılarak aynı manalı ikileme oluşturması, us- fiilinin 'susamak' manasında kullanıldığının diğer bir delilidir, diyebiliriz.

'susamak' manasındaki us- fiilinin yanında usuk- fiilinin yapısına farklı bir bakış açısı getirebilecek bir us- fiili daha vardır. Fiil, EDPT'de 'düşünmek, sanmak'⁴⁶, Dankoff ve Kelly'de 'düşünmek'⁴⁷, DLT'de 'sanmak' (Oğuzca), kassetmek⁴⁸, Gülensoy'da 'akıl etmek, ummak'⁴⁹ manalarındadır. Şu hâlde usuk- un 'uslan-, sus-, sakinleş-, uslu görün-' manaları us- fiiliyle ilintili görünmektedir. us-(u)k- şeklinde bir fiille karşı karşıya olabiliriz. Ancak 'susamak' manasındaki us- fiilinin -(u)k- eki ile genişlemiş olması bu fiilin de aynı yapıda olduğunu göstermez. Dahası yaygın bir biçimde kullanılan us isminin fiilin kökü için yeterli olduğunu düşünüyoruz.

usuk- fiiline bir de TDK'nin hazırlamış olduğu *Tarama Sözlüğü*'nde rastlanır. Sözlükte usuk- fiilinin anlamı 'aklı erecek hâle gelmek' olarak verilmiştir ve 16. yy. eseri olan *Bâbüsü'l-Vâsıt*'ta Arapça *sahv*'ın karşılığı 'ayıklık' verilip eserde "oğlan usukmak" şeklinde geçtiği ifade edilir.⁵⁰ Bu manada kullanım fiilin us 'akıl' köküne götürüldüğünü kanıtlar. Söz konusu fiil, çalışmanın konusu olan usuk- fiilinin 'uslanmak, uslu görünmek, susmak, sessizleşmek' manasıyla dolaylı da olsa alakalıdır.

³⁷ Sir Gerard Clauson, *age.*, s.240.

³⁸ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, C. 2, Harrassowitz, 1991, s. 648.

³⁹ <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=usu>

⁴⁰ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca – Türkçe Sözlük*, 2. Cilt, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 1368.

⁴¹ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb* (çev. Mustafa Kaçalın), Moğolca – Çağatayca Çevirinin Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 156.

⁴² Şeyh Süleyman Efendi, *age.*, s. 34.

⁴³ Tuncer Gülensoy, *age.*, s.972.

⁴⁴ Sir Gerard Clauson, *age.*, s.241.

⁴⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks* (haz. Osman Fikri Sertkaya, Kemal Eraslan, Nuri Yüce), İstanbul 1979, s. 498.

⁴⁶ Sir Gerard Clauson, *age.*, s.241.

⁴⁷ Robert Dankoff – James Kelly, *age.*, s.51.

⁴⁸ Besim Atalay, *age.*, s. 699.

⁴⁹ Tuncer Gülensoy, *age.*, s.971.

⁵⁰ *Tarama Sözlüğü*, s. 3993.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

Çalışmanın konusu olan *usuk-* fiilinin yapısı hususunda herhangi bir tereddüt bulunmadığına göre tarihî ve çağdaş lehçelerde *+k-* ekli örneklere bakalım: Türkiye Türkçesinde işlek olmayan *+(I)k-* isimden fiil yapma ekinin Eski Türkçede otuzun üzerinde kullanımının bulunduğuna işaret eden Erdal, şu örnekleri verir: **ada+k-** ‘sıkıntıya girmek’, **ago+k-** ‘zehirlenmek’, **ant+(i)k-** ‘yemin etmek’, **at+(i)k-** ‘ünlü olmak’, **bınık-** (öñ-äd-) ‘iyileşmek, şifa bulmak’, **baya+k-** ‘önceki gibi olmak’, **bir+(i)k-** ‘toplanmak, birleşmek’, **bul(u)n+(u)k-** ‘tutsak olmak’, **muñ+(u)k-** ‘sıkıntılı olmak’, **bur+(u)k-** ‘ölmek’, **mün+(ü)k-** ‘hata yapmak’, **çav(i)k-** ‘ünlü olmak’, **çı+k-** ‘nemli olmak’, **äd+(i)k-** ‘başarılı olmak’, **ät+(i)k-** ‘şişmanlamak’, **ıl+(i)k-** ‘çürümek’, **iç+(i)k-** ‘teslim olmak’, **keç+(i)k-** ‘gecikmek’, **ken+(i)k-** ‘gerisinde olmak’, **kir+(i)k-** ‘kirli olmak’, **koñ(u)r+(u)k-** ‘guruldamak’, **say+(u)k-** ‘taşlık yol olmak’, **tag+(i)k-** ‘dağa çıkmak’, **taş+(i)k-** ‘dışarı çıkmak’, **täñ+(i)k-** ‘denk olmak’, **tärs+(i)k-** ‘aldanılmak’, **tonçu+k-** ‘tikanmak’, **tusu+k-** ‘faydalı olmak’, **tüp+(ü)k-** ‘bir şeyi tam yapmak’, **tüz+(ü)k-** ‘aslına erişmek’, **uç+(u)k-** ‘sonlanmak’, **uya+k-** ‘yuva olmak’, **yay+(i)k-** ‘bahar gelmek’, **yelvi+k-** ‘büyülenmek’, **yer+(i)k-** ‘yerleşmek’, **yol+(u)k-** ‘tesadüf etmek’.⁵¹

Hacıeminoğlu’nun *Türk Dilinde Fiiller*⁵² isimli eserinde verdiği örnekler, ekin, hem tarihî hem çağdaş lehçelerde kullanım alanının geniş olduğunu gösterir.

Eski Türkçe ⁵³
aguk- ‘zehirlenmek’, alık- ‘alçalmak’, andık- ‘yemin etmek’, birik- ‘bir araya gelmek, toplanmak, birikmek’, çmık- ‘tahakkuk etmek’, içik- ‘teslim olmak’, kodik- ‘aşağı olmak’, köngülük- ‘düşünmek’, tarık- ‘sıkılmak, kaygılanmak’, taşık- ‘dışarı çıkmak’, tözük- ‘aslına erişmek’, tüpük- ‘kökleşmek’, yolık- ‘tesadüf etmek, rastlamak’
Karahanlı Türkçesi
aguk- ‘zehirlenmek’, alık- ‘alçalmak’, andık- ‘yemin etmek’, atık- ‘ismi yayılmak’, bagrik- ‘bağrı içine çökmek’, başık- ‘baş olmak’, birik- ‘birikmek’, çavık- ‘ün sahibi olmak’, çmık- ‘doğrulanmak, gerçekleşmek’, içik- ‘savaşta teslim olmak’, karık- ‘göz kardan kamaşmak’, kinik- ‘gecikmek’, kirik- ‘kirlenmek’, kodik- ‘aşağı koymak’, munguk- ‘bunalmak’, özük- ‘benlik iddia etmek’, sayık- ‘yer kara taşlı olmak’, tagık- ‘dağa çıkmak’, tarık- ‘daralmak’, taşık- ‘dışarı çıkmak’, tatık- ‘paslanmak’, tılık- ‘dillenmek, dile düşmek’, tusuk- ‘şifalı gelmek’, yatık- ‘yabancılaşmak’, yagık- ‘düşmanlaşmak’, yaşık- ‘göz yaşarmak’, uçuk- ‘sonuna varmak’

⁵¹ Marcel Erdal, *age.*, s.492-499.

⁵² Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 175-254.

⁵³ Hacıeminoğlu, başka, özge ve birge edatlarının da *+k-* eki ile türemiş fiillere –A zarf-fiil ekinin gelmesiyle teşekkül ettiğini ifade eder. Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 175-176.

Harezmi Türkçesi
andık- ‘yemin etmek’, tarık- ‘daralmak, darlanmak’
Kıpçak Türkçesi
keçik- ‘gecikmek, geç kalmak’, tatık- ‘yabancıya benzemek, yabancı gibi konuşmak’
Çağatay Türkçesi
atık- ‘şöhret sahibi olmak’, birik- ‘bir araya gelmek, birikmek’, tarık- ‘daralmak, sıkılmak’ yagık- ‘düşman olmak’, yoluk- ‘rastlamak, karşılamak’
Osmanlı Türkçesi / Türkiye Türkçesi
dümük- ‘bir işle meşgul olmak’, elikdür- ‘ele geçirmek’, elik- ‘bunalmak, sıkılmak, yabancılik çekmek’, erik- ‘kadın kocasından ayrılmak, erkek dul kalmak’, gengik- ‘gevşemek’, gözik- ‘görünmek’, içik- ‘teslim olmak, dahalet etmek’, kanık- ‘göz kanlanmak, kana susamak’, karık- ‘göz kardan kamaşmak’, otuk- ‘hayvan yavrusu ot yiyecek çağa gelmek’, tarık- ‘daralmak, içi sıkılmak’ yelik- ‘yel gibi olmak’
Azerbaycan Türkçesi
darıh- ‘darlaşmak’, pisik- ‘pislenmek, pis olmak’, şir(i)nik- ‘şirin olmak, tersik- ‘ters olmak’, tatlılaşmak’, yoluh- ‘yolda karşılaşmak’, birik- , gecik- , soluh-
Özbek Türkçesi
açık- ‘acımak’, başık- ‘başa geçmek’, özik- ‘imtiyazlı olmak’, yoluk- ‘yolda rastlamak’
Yeni Uygur Türkçesi
birik- ‘birikmek’, içik- ‘içeri girmek, içine atmak’, könük- ‘alışmak’, terik- ‘kızmak’, zarık- ‘bıkmak, sıkılmak’ (zar: Farsça)
Kazak Türkçesi
başık- ‘başa geçmek, baş olmak’, keşik- ‘gecikmek’, zârik- ‘feryat etmek’

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

Türkmen Türkçesi
darık- ‘darlanmak’, gicik- ‘gecikmek’, gözük- ‘görünmek’, otuk- ‘hayvanları otlatmak’
Kazan-Başkurt Türkçesi
başık- ‘başa geçmek, baş olmak’, berek- ‘bir olmak, tekleştirmek’, savık- ‘iyileşmek, sıhhatli olmak’, suyık- ‘sığlaşmak’, yolık- ‘yolda karşılaşmak’,
Kırım Türkçesi
acık-, birik-, çımk- ‘gerçekleşmek’, mavik- ‘mavileşmek’, zoruk- ‘zoruna gelmek, zorlanmak’, yoluk- ‘yolda karşılaşmak’
Kırgız Türkçesi
otuk-, közük-, tünük-
Musul-Kerkük Türkmen Türkçesi
acık-, birik-, darık- ‘sıklamak’, gözük-

Türkiye Türkçesinde daha önce de ifade ettiğimiz gibi *acık-*, *birik-*, *gecik-* *gözük-* şeklinde sınırlı sayıda örneği olan *+(I)k* isimden fiil yapma ekli örnekler tarihî ve çağdaş lehçelerden **andık-**, **başık-**, **erik-**, **etik-**, **kirik-**, **mavik-**, **pisik-**, **uçuk-**, **yatik-**, **yaşık-**, **yoluk-**, **zoruk-**... gibi fiiller de eklenebilmelidir. Standart Türkçeye de *yemin etmek* için **andık-**, *şişmanlamak* için **etik-**, *kirilenmek* için **kirik-**, *göz yaşarmak* için **yaşık-**, *rastlamak* için **yoluk-** fiillerinin de kullanım alanı bulması gerektiğini düşünüyoruz.

Tarihî ve çağdaş lehçelerdeki *+(I)k*’lı fiiller için dikkatimizi çeken bir başka husus Standart Türkçede bu fiilleri, genellikle, iki kelimelelik birleşik fiille karşılamamızdır. **başık-** baş olmak, başa geçmek, **pisik-** pis olmak, **içik-** teslim olmak, **yağık-** düşman olmak, **taşık-** dışarı çıkmak gibi. Bu durumda iki kelimeyle dilimizde karşılığını bulan tek kelimelelik fiillerle karşı karşıyayız. Bu da genel dildeki en az çaba kanununu işletilmesinin gereğine yani fiillerin Standart Türkçedeki yerine işaret eder. TDK Türkçe Sözlük madde başlarını zenginleştirme çalışmalarında bu fiillerin işlenmesi gerektiğini bir kez daha vurgulayalım.

Türkiye Türkçesi ağızlarında hâli hazırda kullanılmakta olup Standart Türkçede de ‘uslan-, uslu görün-, sus-, sessizleş-’ manalarında bir fiil olarak kullanılmasını istediğimiz *usuk-* fiilinin kökü olan *us*, ağızlarımızda söz konusu manaları akla getiren ‘sessiz, yavaş’ manasını düşündürmektedir. *us*’un bu manada kullanıldığını gösteren ve Standart Türkçede de yerini bulan bir kelime *usul usul* ikilemesinde ve *usulca* zarfında geçen *usul*’dur. *Usul (III)*⁵⁴ zarf (*usu:lü*) eskimiş zarf 1. Alçak sesle "Ala gözülü benli dilber / Usul söyle söz ederler" – **Karacaoğlan** 2.Yavaş bir biçimde.

Bununla birlikte Standart Türkçede *us*’un ‘akıl’ manasını göz önünde bulundurarak ‘uslan-, uslu görün-, sus-, sessizleş-’ anlamlarının söz konusu kök için uygun olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Nitekim *uslan-*, *uslu*, *uslu dur-* kelimelerinin de *us*’tan genişlemesi *us+(u)k-* fiilinin de aynı manaya gelen kökten genişlediğinin kanıtıdır, diyebiliriz.

⁵⁴http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.50d8_842a185929.44226123

Standart Türkçenin başlangıçta İstanbul ağzını esas aldığı, ilk örnek kabul ettiği ve zaman içerisinde bütün Türkiye Türkçesi ağzlarından yararlandığı bilinen bir gerçektir. Bu durumda tarihî lehçelerde kast ettiğimiz manada kullanımına rastlamadığımız *usuk*- fiilinin ağzlardaki kullanımını dikkate alarak Standart Türkçeye kazandırılması gerektiğini ifade ediyoruz. Üstelik bunun sadece bir sözcük kazandırma değil Standart Türkçede örneği sınırlı olup, özellikle tarihî lehçelerdeki örnekleri dikkate alınarak, *+(I)k-* ekli örneklerin dilimizde yaygınlaşması için bir adım olduğunu düşünüyoruz.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- BURAN Ahmet, “Konuşma Dili – Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağzılardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Zeynep Korkmaz Armağanı**, TDK yayınları, Ankara 2004, s.80-102.
- DANKOFF Robert – KELLY James, **Compendium of the Turkic Dialects**, Part III, Harvard University 1985.
- DDK:** ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer**, TDK yayınları, Ankara 1997.
- DLT:** ATALAY Besim, **Divanü Lûgat-it Türk IV**, TDK yayınları, Ankara 1986.
- EDPT:** CLAUSON Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford Yayınları, 1972.
- ERDAL Marcel, **Old Turkic Word Formation**, C. 2, Harrassowitz, 1991.
- EREN Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara 1999, s. 424.
- GRÖNBECH K., **Komanisches Wörterbuch**, Kopenhagen 1942.
- GÜLENSOY Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, TDK yayınları, Ankara 2007.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Filler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=us>
- <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=usu>
- <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=uş>
- <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=uz>
- http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.50d88668c3d9d7.79948090
- http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.50d8842a185929.44226123
- İRMS:** TOPARLI Recep, **İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin**, TDK yayınları, Ankara 1992.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK yayınları, Ankara 2003.
- KB:** ARAT Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig III İndeks** (haz. Osman Fikri Sertkaya, Kemal Eraslan, Nuri Yüce), İstanbul 1979.
- Kİ:** CAFEROĞLU Ahmet, **Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk**, İstanbul 1931.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

- LÇ:** ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ, **Lûgat-i Çağatayi ve Türkî-i Osmânî**, İstanbul 1298.
- LESSİNG Ferdinand D., **Moğolca – Türkçe Sözlük**, 2. Cilt, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- LYONS John, **Introduction to Theoretical Linguistics**, Cambridge 1968.
- ME:** ZEMAŞERİ, **Mukaddimetü'l-Edeb** (çev. Mustafa Kaçalın), Moğolca – Çağatayca Çevirinin Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- MEd:** YÜCE Nuri, **Mukaddimetü'l-Edeb**, TDK yayınları, Ankara 1993.
- MM:** TOPARLI Recep – ARGUNŞAH Mustafa, **Muînü'l-Mürîd**, TDK yayınları, Ankara 2008.
- MN:** Mustafa Canpolat, **Mecmu'atü'n-Nezâ'ir**, TDK yayınları, Ankara 1995.
- NF:** ATA Aysu, **Nehcü'l-Ferâdîs III, Dizin-Sözlük**, TDK yayınları, Ankara 1998.
- NSÇT:** KAÇALIN Mustafa, **Niyâzî-Nevâyî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar**, TDK yayınları, Ankara 2011.
- Tarama Sözlüğü**, C VI, TDK yayınları, Ankara 1996.
- TEKİN Talat, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg yayınları, Ankara 1995, s. 180.
- TZ:** ATALAY Besim, **Et- Tuhfetu 'z-Zekiyye Fi '1-Lugati 't-Türkiyye**, TDK yayınları, İstanbul 1945.
- US:** CAFEROĞLU Ahmet, **Uygur Sözlüğü**, İstanbul 1934.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

